

Г. Ж. САЛАРБЕКОВА

ТІЛДІК ТҮЛГА ПРОБЛЕМАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ ЖАЙЫНДА

Белгілі бір дәуірдегі әдебиеттің тарихта яки ғылымда бір ақын немесе жазушының, кейде тіпті оның бір ғана шығармасының атымен, белгісімен өткіленіп, орнығы – жіңінен күбылыс. Мәселен, қазақ әдеби тілінің тарихын дәуірлеуде Абайға дейінгі кезең және Абайдан кейінгі кезең деп шартты түрде бөлудің бар екені аян.

Біздің зерттеу нысанымызға алынған «Түркі шежіресінің» авторы Әбілғазы Бахадұр ханның өмірі мен қызыметі (хандық құруы) тарихшылар наурында болып келген. Олардың ішінен А. Н. Кононовтың, қазақстандық тарихшы Г. Орынбаевың зерттеулерін арнайы атағанымыз жән [1; 2]. Г. Орынбаева өз мақаласында атап мұрағат атауын «Шаджара-йи-турк ва mogul», яғни «Түркі және монғол шежіресі» нұсқасында қолданады және бұл ескерткіштің екі тараудан тұратынын айтады [2].

Сондай-ақ бұл тақырыпқа арналған әдебиеттанымдық және лингвистикалық еңбектер де баршылық. Қазақ ғалымдарынан атап мұрағат атауын «Шаджара-йи-турк ва mogul», яғни «Түркі және монғол шежіресі» нұсқасында қолданады және бұл ескерткіштің екі тараудан тұратынын айтады [3].

Әбілғазы «Шежіресінің» арналған ғылыми зерттеулерде хан тұлғасының даралық, индивидуалды ерекшеліктеріне біршама қызығушылықтар туындағанымен, билеуші, әскери өнерді жетік игерген қолбасшы, бірнеше тілді менгерген білімдар тарихшы ханның *тілдік тұлғасы* (әри қарай – ТТ – С. Г.) арнайы зерттеу нысаны болған емес. ТТ проблемасының өзектілігі ғылым дамуының казіргі кезеңіндегі тілдегі адам факторын зерттеуге деген қызығушылықтың артуымен де сабактасады. Осымен байланысты Әбілғазы Бахадұр ханның қазақ әдеби тілі тарихы үшін де маңызды дереккөз саналатын «Шежіресін» лингвистикалық және экстралингвистикалық факторларды ескере отырып кешенді түрде зерттеудің маңызы зор.

Әдеби тіл тарихында, мейлі ол жазушы тілі немесе оның белгілі бір шығармасының тілі болсын, ең алдымен, дара тілге, яғни автордың даралық белгілеріне көніл бөлінеді. Бұл ғылымдағы «стиль» ұғымымен байланысты мәселе. Оның маңызы туралы көрнекті ғалым В. В. Виноградов былай дейді: «Понятие стиля является везде и возникает всюду, где складывается представление об индивидуальной или индивидуализованной системе средств выражения и изображения, выразительности и изобразительности, со-поставленной или противопоставленной другим однородным системам» [5, 213]. Сонымен тілдік стильтің негізгі белгісі ретінде – тілдік құралдарды іріктеу факторын атауға болады. Стильді жүйе ретінде немесе белгілі бір мақсатқа сай жасалатын және жұмысалатын сөйленімдердің пішінделуі ретінде, қай жағынан алсақ та, стиль деңгендегі белгілі бір коммуникативтік мақсатты жүзеге асыруға бағытталатын тіл құралдарының іріктелуі мензеледі. Осы себептен де соңғы кезде тілші ғалымдар нақты адамның ауызша немесе жазбаша сөзжұмсамындағы сөзге ерекше назар аударуда. Ол сөз жай бір заттың, құбылыстың атауы ғана емес, сөйлеуші я жазушының қолданымындағы яки ол жасаған мәтіндегі тұлғалық көрінісі, бейнесі де болып табылады.

Бұл айтылғандардың біздің зерттеу нысанымыз үшін де мәні зор, өйткені сөйлеуші (жазушы) назарына алған объектінің өзі үшін қызықты, маңызды қырлары мен жақтарын белсенді түрде бөліп, ерекшелеп ала бастайды. Осылайша тандау сипаты тұлғаның өзіндік параметрлеріне байланысты болады және соларға сәйкестендіріле анықталады. Сейтіп адам сөз арқылы бір объектін модельдеп кана коймайды, сонымен қатар өзінің осы нысанға деген қатынасын, көзқарасын өз сөзжұмсамы, өзі таңдал алған сөздері арқылы білдіреді. Адам мен нысанның осындай өзара әрекеттестігіне деген қызығушылықтың артуы ТТ проблемасының жан-жақты зерттелуіне жол ашты. Өйткені тілдің негізгі, іргелі касиеттерін сипаттайтын принциптер жиынтығы дәл осы тұлғадан көрініс табады.

«Тілдік тұлға дегеніміз – тілде (мәтіндерде) және тіл арқылы танылатын тұлға», демек тұлға

өзінің негізгі белгілерін тілдік құралдар арқылы көрсетеді және жеткізеді. ТТ, оның өмір сүру формалары мен зерттелу тәсілдері проблемаларының тіл біліміндегі теориялық түрғыдан ең жиі қарастырылған мәселелер қатарында болуы кездейсоқтық емес. ТТ-ның теориялық базасы көптеген пәндердің түйіскен нүктесіне негізделді, атап айтқанда ол стилистикамен, прагматикамен, психологиямен, мәдениеттанумен т.б. ғылым салаларымен киылышады. ТТ анықтамасы, құрылымы, межелеуіштері, зерттеу пәні мен сипаттау тәсілдерін қарастырудың қурделілігін осымен түсіндіруге болады.

ТТ теориясына арналған зерттеулерді қазақ тіл біліміндегі жаңа бағыт деуге болмайды. Бұған дейін ақын-жазушылардың және ғалымдардың тілдік тұлғасын зерттеу ісі біршама жоғары сатыға жеткен (Абайдың, Махамбеттің, Тұрмағамбеттің, Құдайберген Жұбановтың, Олжас Сүлейменовтің тілдік тұлғаларын зерттеуге арналған диссертациялық жұмыстар белгілі).

Жалпы ТТ ұғымы мен анықтамасын жасау қажеттілігі ХХ ғ. 80-жж. туындаған. Тілдің өмір сүруі мен қолданысының оны ұстанушы адаммен байланысын зерттеу идеясы тіл білімінде қашаннан болған. Мұндай теорияның пайда болуына, жасалуына себеп болған тарихи алғышарттарды XIX ғасырдағы тіл ғылымынан іздеу керек. В. фон Гумбольдт тілді «адамның ішкі болмыс органы» және халықтың, ұлттың мінезі мен рухын жеткізуіші ретінде түсіндірген болатын. Кейінірек 1899 ж. Boduэн де Куртенә: «Адам тілі, адамның сөзжұмсамы тек миында, «жанында» ғана тіршілік етеді, ал тілдің негізгі өмірі түрлі бағыттардағы түсініктер ассоциациясында болады» деп жазды. XX ғ. басында А. А. Шахматовтың ойынша, «әрбір индивидуумның тілі шынайы болмыста болады, ауылдың, қаланың, облыстың тілі белгілі ғылыми фиксация болып шығады» [6, 671].

«Тілдік тұлға» терминін алғаш 1930 ж. В. В. Виноградов өзінің «О языке художественной прозы» деген еңбегінде қолданған. Ғалым «Памятник — не только одно из произведений коллективного языкового творчества, но и отражение индивидуального отбора и творческого преображения языковых средств своего времени в целях эстетически действительного выражения замкнутого круга представлений и эмоций. И лингвист не может освободить себя от решения вопроса о способах использования личностью того

языкового сокровища, которым она может располагать» деген еді [5, 91].

ТТ ұғымы анықтамасының күні бүгінге дейін тұракталмағандығы бұл проблеманың құрделілігімен және көп деңгейлілігімен байланысты. Қазіргі кезде ТТ терминінің бірнеше мағынасы бар. Олар өзара а) құрылымдық-тілдік қурделілігі дәрежесімен; ә) болмысты бейнелеу дәлдігі және тереңдігі бойынша; б) белгілі бір мақсатты жүзеге асыруға бағытталғандығымен ерекшеленеді [7, 3-10]. Атальыш терминнің көп мағыналылығы әрбір зерттеушінің зерттеу нысанына әртүрлі жолдармен келуіне байланысты түсіндіріледі. Бірінші жағдайда ТТ жасаған мәтіндер зерделеніп, соның негізінде ТТ-ның дүние (ғалам) жөніндегі түсініктері реконструкцияланады. Екінші тәсілде индивидтің тілдік қабілетіне баса мән беріледі, ол қабілет тіл жөніндегі жүйелі түсінікті мәтінге жасалатын функционалдық талдаумен қатар қойып, салыстырғанда айқындалады. Үшінші бір анықтамада жоғарыда атальшан тәсілдерді жинақтау үрдісі байқалады. Бұлайша жинақтау нәтиже сінде ТТ-ны зерттеудегі ұғымдық және объектілік өрістер кеңеяді, бұл өз кезегінде атальыш проблеманың әрі қарай егжей-тегжейлі зерделенуін керек етеді.

Қазіргі тіл ғылымында ТТ құрылымы, оның тілдік құралдар арқылы берілу тәсілдері, оны сипаттау әдістері, оларды классификациялауда қолданылатын межелеуіштер белсенді түрде зерттелуде. ТТ-ның Ю.Н.Караулов ұсынған үш деңгейден тұратын құрылымы зерттеушілердің еңбектерінде жиі басшылықка алынады:

вербалды-семантикалық деңгей белгілі бір мағыналарды жеткізетін формальді құралдарды (лексикалық, грамматикалық т.б. құрылышын) сипаттау арқылы жүзеге асырылады;

когнитивтік деңгейде әрбір тілдік даралықтың (индивидуалдылықтың) тұлға құндылықтарының сатылы байланысын көрсететін (фреймдер, фразеологизмдер, афоризмдер, метафоралар т.б.) «ғалам бейнесін» құрайтын ұғымдар, идеялар, концептілер сияқты бірліктер қолданылады;

прагматикалық деңгейде ТТ-ның мақсаттары, уәждері, мүдделері, дәйектеу, бағалау тәсілдері құрайды.

ТТ-ны талдауда бұл деңгей оның сөйлеу әрекетінен дүниедегі нақты, шынайы қызмет-әрекетін ұғынуға өту заңдылығын қамтамасыз етеді [7, 3-10]. ТТ құрылымының Ю. Н. Караулов

ұсынған моделін бірте-бірте өзге зерттеушілер нақтылап, толықтырып, жетілдірді. Соның нәтижесінде ТТ лингвистикалық және экстралингвистикалық факторларды ескере отырып, барынша дәл сипатталатын болды. Өйткені осылай қаастырғанда тіл жүйе ретінде де, мәтін түрінде де, қабілет ретінде де көрінеді. Сөйтіп ТТ-ның құрылымдық аспектілері мен компоненттерібылайша қаастырылуда:

I. ТТ құрылымында *өзін өзі бағалау қажеттілігі* мен индивидтің *өзін өзі бағалауга қабілеттілігі* бөлініп көрсетіледі. Мұндай қажеттіліктер сөйлеуші субъектінің мінез-құлқын реттеп, ТТ-ның өз ойларын жеткізу үшін қолданатын тілдік құралдарды таңдауына ықпал етеді. ТТ баға беру арқылы және өзін өзі бағалау арқылы өзінің коршаған ортаға (болмысқа) катынасын, көзкарасын модельдей отырып, өз образын да сомдайды. Мұндағы *бага беру* проблемасының үшқыры бар:

- а) бағаланатын (объекті) нысан;
- ә) бағалау құралы;
- б) баға беруші субъекті.

Өзін өзі бағалаудың екі жағы бар:

Бірінші, мәтін авторының таңбалық ситуациядығы (жағдаяттағы) мінез-құлқын интерпретациялауы және өзінің нақты бір сөйлеу өрекетін, қылышын түсіндіруи; Екінші, *сөзбен модельдеу* дегеніміз – автордың өзін өзгелермен салыстыру арқылы *тілдік автопортретін* жасауы. Осылайша, автордың «рефлекстеуші» «Мені» бөлініп көрсетіледі. Ол туындаған мәтіннің түрлі қолданыстағы бірліктеріне өзіндік қолтаңбасын үстейді, сөйтіп зерттеушіге өзінің сөзжұмсамдық мінез-құлқы стратегиясының сырын ашуды ұсынғандай болады.

II. Е. Ю. Геймбух «*тілдік тұлға*» мен «*тілдік маска*» ұғымдарының аражігін ажыратуды ұсынады. Оның пікірінше, ТТ адамның даралығын барынша толық көрсетеді, ал «*тілдік маска*» ТТ-ның сыртқы «қабығы» бола отырып, ең алдымен, индивидтің әлеуметтік рөлдерімен және «қатып қалған» штамптармен салғастырғанда, қатар және қарама-қарсы қойғанда жүзеге асырылады [8, 46-54].

III. Н. А. Кузьмина ТТ құрылымындағы мәтінаралық (интертекстуалдық) компонентті бөліп көрсетеді. Ол компонент белгілі бір мәдениетке тән бірнеше мәтінді және олардың үзінділерін – дәйексөздерді (цитата) білуді қажет етеді [9, 107-111].

Кейінгі кезде лингвистикада «сөйлеуші» тұлғадан «жазушы» тұлғаға қарай бетбұрыс жасалып отырғаны байқалады. Бұл – тұлғаның жазу кеңістігіндегі объективтелуінің нәтижесі. Ол көпқырлы мәтінаралық (интертекстуалдық) кеңістік, мәдениеттің және өмірдің «мәтінге айналдырылған» қабаттарының, автордың және оның санасының мәтінде объективтелуінің жазбаша формасы мен әлеуетті оқырман арасындағы байланыстар жүйесі болып табылады. Осымен байланысты лингвистикада нақты ТТ-ны ол жасаған мәтіндер негізінде жүйелі түрде сипаттау міндеті қойылып, біршама жоғары деңгейде шешімін де тауып жатқанын аса маңызды факт деп санаймыз.

Біз оқырман ретінде де, зерттеуші ретінде де уақыт кеңістігінде өзімізден едөүір алшак тұрған мәтінмен жұмыс істейміз. Яғни бұл жағдайда тек осы мәтін ғана автордың өзін өзі таныстыру, көрсету құралы рөлін атқарады, оның дүниені қабылдауынын, құндылықтар жүйесінің, өмірлік ұстанымдары, мақсат-мұрттары, бағдарлары мен сөзжұмсамдық мінез-құлқының ерекшеліктері жөнінде мәліметтер береді. Осыған орай, ТТ-ның қалыптасуына үш түрлі экстралингвистикалық фактор үлкен ықпал ететінін атап айтқанымыз жөн. Олар: *әлеуметтік; ұлттық-мәдени; психологиялық* факторлар.

Таратып айттар болсак, біріншіден, кез келген тұлға – әлеуметтік зандағықтардың шоғыры және нәтижесі. Екіншіден, ол – өзі шыққан этностың тарихи дамуы нәтижесінің бір көрінісі, жемісі. Үшіншіден, оның уәждемелік бейімділіктері биологиялық қажеттіліктерінің, әлеуметтік және физикалық шарттар мен жағдайлардың адамның психикалық сферасына (күйіне) ынғайлануынан, икемделуінен туындаиды.

Сөйлеуші немесе жазушы басынан кешіретін, өзі тап болатын кез келген жағдаят, ең алдымен, өзіндік зандары мен қоғамда реттеліп, жүйеленген және орнықкан мінез-құлқы нормалары, стандарттары бар әлеуметтік ситуация болып табылады. ТТ бір жағынан, өзінің сөзжұмсамдық мінез-құлқын коммуникативтік шарт-жағдайлармен сәйкестендіруі тиіс, олай болмаған күнде оның сөзжұмсамдық мәнері номадан тыс, жат қылыш ретінде қабылданады. Екінші жағынан, ТТ айналасында болып жатқан іс-өрекеттер мен құбылыстарға катынасын, көзкарасын білдіру үшін

жалпыға бірдей қабылданған нормаларды сана-лы түрде, өдейі бұзы да мүмкін.

Ал нормалар, дәстүрлер, стереотиптер, ере-желер дегеннің бәрі де мәдениеттің омір сүру формалары болып табылады. Ол мәдениеттің ажы-рамас бір белгісі немесе қыры – ұлттық специ-фикасының болуы заңды нәрсе. Сондыктан Тілде таңбаланып, қоғамдық сана мен нақты индивид санасында бірдей сакталатын ұлттық-мәдени тәжірибе де тұлғаның сөзжұмсаңдық мінез-құл-қында өзіндік ізін, таңбасын қалдырады. Тілдік субъектінің санасы ұлттық мінез-құлықтың жанр-лық фреймдері мен статустық-рөлдік сценарийлер арқылы қалыптасып, үйымдастырылады. Бұл модельдер қоғамдық әлеуметтік-мәдени тәжірибе мен нақты тұлғаның жеке тәжірибесінің тоғы-сында, түйіскен нүктесінде қалыптасады.

Сонымен зерттеуіздің нысаны Әбілғазы Баҳадұрдің Адам ата ғалайхиссаламнан бастау алатын адамзат тарихында болған сандаған билеушілердің өмірі мен тарихи маңызы бар іс-әрекеттерін, оның ішінде Шыңғыс хан үрпакта-рының билік құру салты мен ерекшеліктерін ба-яндауға, түптең келгенде, болашақ үрпакқа ми-рас етуге арналған еңбегі алғынан отыр. Әлбette, біз аталмыш билеушінің тілдік тұлғасын толық та жан-жақты сипаттауды көзdemейміз. Өйткені тарихи мұрағат ретінде жазылған шежіре аясын-да Әбілғазы сынды көп қырлы да бір сырлы, оқымысты, іздеміпаз, батырлығы мен ой үшқыр-лығы қатар тұратын саясатшының тілдік тұлға-сын деңдете зерттеу мүмкін де емес. Оған коса Шежіре жанрының өзіндік ерекшеліктері (кітаби жазба дәстүр талаптары т.б.) Баҳадұр ТТ-сының барынша жарқын, анық көріну мүмкіндігін белгі-лі бір дәрежеде шектейді. Дегенмен, ескерткіш авторының өзі баяндап отырған тарихи оқиғалар мен солардың басында тұрған тарихи тұлғалардың әрекет-қызметтеріне берген өзіндік бағала-ры арқылы ханның өзіндік талғам-таңдаулары мен қалау-тілектерін, өмірлік ұстанымдарын аңғаруға болады.

Зерттеу барысында Шыңғыс хан үрпағы, Араб Мұхаммед ханның ұлы Хиуа билеушісі Әбілғазы Баҳадұрдің «Шежіре...» беттерінен аңғарылатын

сөзжұмсаңдық мінез-құлқының ерекшелікте-рине назар аударылады. Бұл проблема Әбілғазы-ның өз колтаңбасын танытатын мәтінтузімдік тәсілдері мен оның жи қолданатын тілдік «до-минанталарын» (басымдықтарын) айқындау қажеттілігін туындалады. Сондай-ақ автордың «Шежірені» жазу барысында өз заманындағы жал-пыхалықтың немесе жалпытүркілік сөздік құрам-нан тілдік құралдардың белгілі бір тобын іріктең, таңдап алуына себеп болған алуан түрлі мәтіндік және экстралингвистикалық факторларды анық-таудың да маңызы зор. Осымен байланысты ал-дымызға Әбілғазы Баҳадұрдің ТТ-сын оның жаз-ба мұрасы «Түркі шежіресінің» материалы негізінде сипаттауды максат етіп койдық. Бұл сипаттау ТТ-ның Ю. Н. Караполов ұсынған құрылымдық моделінің когнитивтік және pragmati-калық деңгейлерінде жүзеге асырылмақ.

ӘДЕБИЕТ

1. Кононов А.Н. Жизнь и деятельность Абу-л-Гази, хана хивинского, воина и историка // Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-гази, хана хивинского. М.: Изд. АН СССР, 1958.
2. Орынбаева Г. Чингизизм в труде Абулгази Шаджара-ай-турк. <http://www.proza.ru/avtor/orinbaevag>.
3. Әбілғазы Баҳадұр. Түрк шежіресі / Көне түрк тілінен аударған Б. Әбілқасымов. А., Ана тілі, 1992.
4. Әбілқасымов Б. Әбілғазы ханның «Түркі шежіресі» және оның тілі. Алматы: Арыс, 2001.
5. Виноградов В.В. О теории художественной речи. М.: Высшая школа, 1971.
6. Энциклопедия «Русский язык». М., 1997.
7. Караполов Ю.Н. Русский язык и языковая личность / Отв. ред. Д. Н. Шмелев. М.: Наука, 1987.
8. Геймбух Е.Ю. Сочинение: Просто? Сложно? Попробуй написать!. Методическое пособие для поступающих в вузы. М.: УНЦ ДО, 1999. 288 с.
9. Кузьмина Н.А. Интертекст и его роль в процессах эволюции поэтического языка. Киев: Ком книга, 2006. 272 с.

Резюме

Рассматриваются проблемы изучения языковой личности в современной лингвистике. Автором определяются критерии описания модели исторической языковой личности, также выявляются экстралингвистические факторы, оказывающие влияние на формирование языковой личности.